

4. ԲԱՄՊՈՒՔՏԱՆ

ՀԱԿՈՐ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՆԱԼՅԱՆ (1706—1764)

Ծննդյան 275-ամյակին առթիվ

Ներկա տարվույս մեջ կրանա ծննդյան 275-ամյակը ԺԸ դարու հայ եկեղեցական մատենագրության մեծագույն դեմքին՝ խորիմաստ ու քաղմահմուտ աստվածաբան, քանաստեղծ ու աշխարհագիր, երջանկահիշատակ **Հակոբ Պատրիարք Նալյանի**։

Մեր այս հոդվածով պիտի ջանանք ներկայացնել իր քաղմաքեղուն կյանքին գլխավոր անցքերը՝ և իր տպագրյալ ու անտիպ գործերը, օգտվելով մեր կողմն պատրաստության մեջ եղող, ըստ քաղականի ընդարձակ մեծագրությունն մը։

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

Հակոբ Պատրիարք Նալյան ծնած է Ակնա կամ Տիվրիկի Զիմատա գյուղաքաղաքը։ Ըստ Սարգիս դպիր Սարրաֆ-Հովհաննեսյանի (1730—1805), վախճանած է 63 տարեկանին, հետևաբար ծնած է 1701-ին¹։ Իսկ Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 4575 ձեռագրին համեմատ (թղ. 12 ք), վախճանած է 58 տարեկանին, հետևաբար ըստ սույն աղբյուրին ալ ծնած է 1706-ին։

Երկրորդ աղբյուրը ավելի վավերական կթվի մեզ, նախ սա պատճառով որ, անունը անձանոթ հեղինակը իր աշակերտը եղած է։ Հետևաբար Սարգիս Դպրեն շատ ավելի լավ պետք է որ ճանչցած ըլլա զինքը։ Երկրորդ՝ եթե 1701-ին ծնած ըլլար, 27 տարեկանին վարդապետական աստիճան

ստացած պիտի ուլար, ինչ որ նվազ հավանական է Նալյանի նման քաջատիկ իմացականության տեր եկեղեցականի մը համար։

Նալյանի հայրը եղած է Մահտեսի Պողոս Նալոյի, իսկ մայրը՝ Մահտեսի Թամամ։ Ծնողքը մեռած են նախ քան 1745 թվականը։ Որովհետև սույն թվին տպված «Մեկնութիւն Նարեկի» գրքին հիշատակարանին մեջ հանգուցյալ կհիշվին։ Ունեցած է Տիրուհի անունով քույր մը, որ նույնպես մահտեսի եղած է։ Նույն աղբյուրին մեջ Նալյան զայն «մայրախնամ» կանվանե, ինչ որ կհայտնէ թե՛ մայրը կանոխեն կորսնցուցած է։ Ունեցած է նաև անունը անձանոթ եղբայրներ, որոնցմէ մին իր վախճանած ատեն դեռ ողջ էր։ Որովհետև Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 4575 ձեռագրին մեջ (թղ. 12 ք), հետ մահու իր եղբոր և քրոջ տասը քսակի չափ ստացվածք թողած ըլլալը նշված է։

Ըստ Հարություն Մամբրյանի (1860—1926), Նալյան մինչև չորեքտասնամյա հասակը իր ծննդավայրը մնացած՝ և այնուհետև ուսույնանկի մը հովանավորությամբ Սեբաստիոն ճամբով Պոլիս եկած է²։ Քաղաքս հասնելէն ետք ընդունված է երանաշնորհ Հովհաննես Կոլոտ Պատրիարքի (1678—1741) կողմն Սկյուտարի մեջ քաղված Դպրատունը, ուր իր գլխավոր ուսու-

¹ «Վիպագրություն Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքին», Երուսաղեմ, 1967, էջ՝ 40ք։

² «Ատվերք հին դեմքերու», Պոլիս, 1907—1908, էջ՝ 19։

ցիչը եղած է Սեբաստացի Գասպար Դպիր (+1751):

Նալյան Պատրիարքի արեղա ձեռնադրության թվականը անձանոթ կմնա: Սակայն մտերմին և փոխանորդին՝ Հարություն արք. Պալատեցիի (+1752) նման, 1726-ին և կամ 1727-ին ձեռնադրված ըստ կրոնական եմթադրել: Իսկ վարդապետական աստիճանը ստացած է 1728-ին, ըստ կնիքին վրաի թվականին և այլ աղբյուրներու: Նույն կամ հաջորդ տարին ալ, Կարապետ կաթողիկոսի (1661—1729) օրով, էջմիածնի մեջ, Աղեքսանդր արք.ի (այս կաթողիկոս, +1755) խարտավիականությամբ եպիսկոպոս ձեռնադրված է, ըստ «Մեկնություն Նարեկի» հատորին հիշատակարանին:

1731-ին, երբ Սարգիս վրդ. Սարաֆյան (1699—1773) իբր առաջնորդ Կեսարիա կմեկնի, ի շարս այլոց իրեն կողեկցի նաև Նալյան՝ և մի քանի ամիս ետք Պոլիս կվերադառնա³:

1732-ին Երուսաղեմ գացած և Գրիգոր Շոթալակիր Պատրիարքի սիրելի դարձած է՝ Աղավնունի եպսկ. ալ 1733-ին եղբայրներուն հետ Երուսաղեմ երթալը և հոն հիշատակներ թողած ըստ կարճագրքի⁴:

1734 տարվո մարտ ամսուն, Հովհաննես, Պողոս և Լազար վարդապետներուն հետ միասին, Կոլոտ Պատրիարքի կողմն ղրկված է, Հաննա արք.ի (1680—1733) մահվան Շոթալակիր Պատրիարքի պատճառած վիշտը ամոքելու համար: Այս առթիվ անկե ստացած է ծալագույն վարդապետական աստիճանը և «Աստուածաբան» կոչումը, և նշանակված է նաև միաբան և իրեն հանձնված է՝ Ս. Սթողին Պոլսո գործերը⁵: Ց հոկտ. 1734-են առաջ Պոլիս վերադարձած է:

Ըստ Հ. Մ. Չամչյանի (1738—1823), 1735-ին Մովսես վրդ. Ծիրինյանի մահվնեն ետք, Գաղատիո առաջնորդ ընտրված է: Սակայն Կոլոտ Պատրիարք զինքը իր մոտ պահելով, իբր անոր փոխանորդը, Գաղատիո հայերու կողմն ընտրված, Երուսաղե-

մի միաբան՝ Գաղատացի Պետրոս վրդ. Պահատությանը հոն ղրկած է՝

6 հունվար 1736-ին դարձյալ Երուսաղեմ ժամանած՝ և 15 հունվարին Ս. Կարապետի տոնին օրը Երուսաղեմն մեկնած է, պաշտոնական թուղթեր միասին տանելով: Նախ հասած է Աքքա և անկե ալ Պոլիս գալու համար կիպրոս մեկնած է⁶:

1736 տարվո հուլիս ամսուն, Գր. Շոթալակիր Պատրիարք Պոլիս եկած ատեն, դիմավորելու նպատակով Կոլոտ Պատրիարքի կողմն Գլխաբան ղրկված է Հարություն, Սահակ և Պալատեցի Հակոբ վարդապետներու հետ⁷:

1737-ին Կոլոտ Պատրիարքի կողմն Կեսարիո Ս. Կարապետ վանքը ղրկված է ըստուգելու համար թե՛ Ս. Հովհաննես Մկրտչի աճյունները իրոք հոն կգտնվի՞ն թե ոչ: Նալյան տեղվույն վրա հետազոտություններ կատարած միջոցին, երևան կհանեն հին կնիք մը, որ այս պարագան կհաստատեն: Կնիք մըն ալ ինք կորոշմե և դրան վրա գետեղել կու տա վիմագիր անթվակիր արձանագրություն մը, որ ներկայիս կգտնվի Մայր եկեղեցվո քակր:

Գր. Շոթալակիր Պատրիարք, 25 օգոստ. 1740-ին քաղաքս մեկնելե առաջ, Կոլոտ Պատրիարքի հավանությամբ Նալյանը Երուսաղեմի Պատրիարքության փոխանորդ կկարգեն:

Հովհաննես Կոլոտ Պատրիարք 12 փետր. 1741-ին վախճանելե ետք, ըստ վերջնույս կտակին, իրեն կհաջորդեն Նալյանը: Պատմական աղբյուրները համաձայն չեն թվականի մասին: Սակայն պետական հանդիսության 15 փետրվարին կատարված ըլլալը ընդունելի է:

Առաջին պատրիարքությունը կտևե մինչև 26 մարտի 1749, Զատկվա օրը, երբ Երուսաղեմի միաբան Պրոխորոն վրդ. Սիլիստրեցի, Նալյանի դեմ դառնացած իշխաններու, ամիրաներու դավադրությամբ և զինվորականներու պաշտպանությամբ, իբր պատրիարք Մայր եկեղեցի կառաջնորդվի: Ասոր վրա Նալյան կստիպվի եկեղեցին հեռանալ և արքունի ժամագործապետ Խոնա Յուսուֆի (+1750) տունը ապաստանի⁸: Այնուհետև իբր առաջնորդ Պրոսպ կղրկվի: Սակայն ըստ Տերոյեանցի (1801—1888), 1741—1751 թվականներուն, Երու-

³ Հ. Գր. Տ. վրդ. Գալեմքարյան, «Կենսագրություն Սարգիս արք.ի Սարաֆյան», Վիեննա, 1908, էջ՝ 19:

⁴ Հր. Ասատուր, «Կ. Պոլսո հայերը և իրենց պատրիարքները», Պոլիս, 1901, էջ՝ 138:

⁵ «Միաբանք և այցելութ Հայ Երուսաղեմի», Երուսաղեմ, 1929, էջ՝ 828:

⁶ Տ. Մավադանյան, «Պատմություն Երուսաղեմի», Երուսաղեմ, 1931, հտ, Բ, էջ՝ 713:

⁷ «Պատմություն Հայոց», Վենետիկ, 1786, հտ. Գ, էջ՝ 813:

⁸ «Սիոն», 1972, թիվ. 11—12, էջ՝ 474 և 476:

⁹ «Սիոն», 1886, էջ՝ 125բ:

¹⁰ Հ. Մ. Չամչյան, Աջ. աշխ., էջ՝ 862—863: Նաև «Ազգապատում», գլ. 2029:

սաղեմի նվիրակ Գաբրիել եպսկ. տեղվույն առաջնորդը եղած է¹¹:

Շղթայակրի մահվանը ետք, 13 ապրիլ 1749-ին Երուսաղեմի պատրիարք կընտրվի: Պոլսեն դեպի Երուսաղեմ կմեկնի հոկտեմբերի վերջերը և կամ նոյեմբերի սկիզբները: Նախ կհասնի Իզմիր, ուր կմնա շուրջ երեք ամիս: Այնուհետև Հոպպե կծաման և անկե ալ՝ Երուսաղեմ:

1752-ին Երուսաղեմ կհրավիրեն մտերիմ բարեկամը եղող՝ արքունի վաճառապետ Յաղուպ Աղա Հովհաննեսյանը (+1752): Իրեն փառավոր ընդունելություն կկատարեն: Հետո ալլազգիներու բռնություններեն զանգատելով, իրեն կխնդրեն որպեսզի զինքը կրկին Պոլստ պատրիարք կարգեն: Ան ալ Երուսաղեմեն մեկնած ատեն, զինքը միասին Պոլիս կբերեն՝ և Ղափանցի Գևորգ Պատրիարքը (+1756) հրաժարեցնելով, Պոլստ Պատրիարքական Աթոռը կրազմեցնեն: Ըստ Հր. Ասատուրի (1862—1928), արքունական վավերացման պաշտոնական հանդիսությունը տեղի ունեցած է 16 մայիս 1752-ին¹²: Այս թվականը քիչ մը կասկածելի կթվի, որովհետև Մխիթարյան Հ. Զաքարիա վրդ. ի 1 հուլիս 1752 թվակիր նամակեն, այդ միջոցին Յաղուպ Աղայի հետ, Երուսաղեմեն դեռ նոր վերադարձած ըլլալը հայտնի կդառնա¹³:

1763-ին Նալբան Պատրիարքի առողջական վիճակը կսկսի վատթարանալ: Ըստ Հ. Իգնատիոս վրդ. Խաչատուրյանի, Պոլսեն Մեղգոնյան Աբրահմոր ուղղյալ 18 մայիս 1757 թվակիր նամակին, հիվանդությունը թոքախտ եղած է¹⁴: Կազդուրվելու նպատակով կփոխադրվի Սկյուտարի Երուսաղեմատունը: Վերջին պատարագը մեծ դժվարությամբ Մայր եկեղեցվո մեջ կկատարեն 11 ապրիլ 1764-ին: Հաջորդ ամսույն 13-ին, Մայր եկեղեցվո մեջ զոմարված հանդիսավոր ժողովի մը ընթացքին, Պատրիարքական Աթոռը պաշտոնապես կփոխանցեն Գրիգորի վրդ. Պասմաճյանի (1715—1791): Կվախճանի 19 հուլիս 1764-ին Գումգարուի Երուսաղեմատունը: Հաջորդ օրը, Մայր եկեղեցվո մեջ, Պասմաճյան Պատրիարքի նախագահությամբ և 12 եպիսկոպոսներու մասնակցությամբ, մեծահանդես կերպով կկատարվի հուղարկավորությունը: Անյունները կամփոփվին Բանկալթիի հայոց երեւմի գերեզմանատունը: Օծումը կկատարեն

Հարություն եպսկ. Բասենցի (1696—1796), իսկ դամբանակալը կխոսի Սարգիս եպսկ. Սարաֆյան: 1940-ին, հիշյալ գերեզմանատան ապստեփականացման ատեն, իր մեծազանգված տապանաքարը կփոխադրվի Օիշի և կզետեղվի եկեղեցականաց թաղը:

ԳՈՐԾԵՐԸ

Հակոբ Պատրիարք Նալբան թողած է 9 տպագրված և 15 անտիպ երկեր, որոնք կարուացույն իր աստվածաբանական, կրոնագիտական, համայնագիտական և լեզվական խոր հմտությունը: Նախ ատորև կենդանացնենք տպագրվածները:

1. «Գիրք կոչեցեալ վեմ հաւատոյ», Պոլիս, 1733, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 660 էջ:

2. «Գիրք կոչեցեալ քրիստոնէական ուսանելի և կամ քրիստոնէից վարժիչ», Պոլիս, 1737, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 429 էջ: Բ. տիպ. Պոլիս, 1747, 429 էջ, Գ. տիպ. Պոլիս 1806, 434 էջ:

3. «Գիրք մեկնութեան աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ», Պոլիս, 1745—1746, տպ. Սեբաստացի Տիրացո Գաբրիել Բարսեղյան, 1136 էջ:

4. «Գրքուկ կոչեցեալ հոգեւան երկուց ճառից Սրբոյն Յովհաննէ Ոսկերեւանի լանդիանդեալ գրքոյ երրորդ և չորրորդ ճառիցն ոտանատրեալ», Պոլիս, 1746, տպ. Հովհաննէս Սարկավազ «Չնչին Յովաննէս», 76 էջ:

Բ. տիպ. Նոր Նախիջևան, 1794, տպ. Հ. Արդուրյանց, 72 էջ:

5. «Գրքուկ կոչեցեալ ճրագ ճշմարտութեան», Պոլիս, 1756, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 368 էջ:

6. «Գիրք կոչեցեալ զեն հոգևոր», Պոլիս, 1757, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 192+424: 616 էջ:

ԾԱՆՈԹ. Բ և Գ մասերը հայատառ թուրքերեն է:

Բ. տիպ. Պոլիս, 1787, տպ. Հովհաննէս և Պողոս Արապյան, 192+424: 616 էջ:

Գ. տիպ. Պոլիս, 1820, տպ. Պողոս Արապյան, 312 էջ:

Դ. տիպ. Պոլիս, 1844, տպ. Պողոս Արապյան, 4+373: 377 էջ:

7. «Գիրք կոչեցեալ զանձաբան ծանուցմանց», Պոլիս, 1758, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 8+504+336: 848 էջ:

8. «Գիրք աղօթից ամենայն անձանց հարկաւոր», Պոլիս, 1760, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 192 էջ:

9. «Տնարակ զունայնութենէ կենցաղոյս, ոտանատրեալ ի հոգեկոյն Յակօբ Աստուա-

¹¹ «Երևակ», 1859, թիվ՝ 68, էջ՝ 231—232:

¹² Նշ. աշխ. էջ՝ 141:

¹³ Հ. Ղ. վրդ. Տաթև, «Մայր Դիվան Մխիթարյանց Վեհեմոյ», Վեհեմոյ, 1930, էջ՝ 148:

¹⁴ Անդ, էջ՝ 322:

ծաքան պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ, և այլն», Պոլիս, 1805, տպ. Մայր Դպրատուն, 48 էջ:

ԾԱՆՈԹ. Ըստ Հր. Ասատուրի, Նալբանի վերաբերյալ մասը 10 էջ կորսվել և գիրքը Կաղզվանցի Պողոս քահանայի կողմէ հրատարակված է:

Իսկ անտիպ աշխատություններն ալ այբուբենական կարգով հետևյալներն են:

1. «Ասացումք փիլիսոփայից», ձեռագիր թիվ 3318 և 6592 Մաշտոցյան Մատենադարանի:

2. «Աստուածաբանական կրթութիւն», հնագույնները Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 3764 և 6595 ձեռագիրներն են, որոնք կկրեն 1754 թվականը և հաջորդաբար կբաղկան 412 և 613 թերթեր:

3. «Գիրք եօթն խորհրդոց Եկեղեցւոյ», ըստ Նոր Զուղայի թիվ 481 և 489 ձեռագիրներում, սույն աշխատությունը ավարտած է 10 հունիս 1754-ին: Թիվ 489 ձեռագիրը կկրէ «Գիրք որ կոչի Կրթութիւն Աստուածաբանական զխորհրդոցն Եկեղեցւոյ Սրբոյ» անունը, որմէ հայտնի կդառնա թե նախորդին հետ նույնն է: Որովհետև նույն օրը երկու տարբեր գործ ավարտած ըլլալը ընդունելի չէ:

4. «Համաբարբառ Նաբեկի», այս աշխատասիրության միակ օրինակը, Ղալաթի Ազգային Մատենադարանի թիվ 28 անթվակիր օրինակն է, որ կբաղկանա 234 էջեր:

5. «Մեկնութիւն բարոյական փիլիսոփայութեան», այս երկասիրության հինգ օրինակն ալ կգտնվի Մաշտոցյան Մատենադարանը «թիվ» 1014, 1015, 1016, 4863 և 9782»:

6. «Մեկնութիւն Հայր Մերի», սույն աշխատությունը, Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 8128 ժողովածուին վերջին մասը կկազմէ:

7. «Մեկնութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ» այս երկին 1764 թվականը կրող հնագույն օրինակը, Երուսաղեմի թիվ 106 ձեռագիրն է: Սույն գործը «Մեկնութիւն բարոյական փիլիսոփայութեան Յեսուայ որդւոյ

Սիրաքայ» և «Էկլեսիաստիկոս» անուններով ալ նշանակված է: Հետևաբար թիվ 6 աշխատության հետ նույնը պիտի ըլլա:

8. «Նամականի», այս հատորին երկու օրինակները մեզ ծանոթ են: Առաջինը Երուսաղեմի թիվ 1002՝ իսկ երկրորդն ալ Սեբաստիո Ս. Նշան վանքի թիվ 225 ձեռագիրն է:

9. «Ներքող հրեշտակաց», 16 էջէ բաղկացած սույն տաղաչափյալ գործին միակ օրինակը Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 9904 ձեռագիրն է:

10. «Ողբ կամ կտակ Ասագ Ռոբարթոս», կամ «Կտակ չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», մոտավորապէս 30—40 էջերէ բաղկացած այս աշխատասիրությունն, բազմաթիվ օրինակներ գոյություն ունի զանազան մատենադարաններում մեջ:

11. «Փոքր քարոզգիրք», Կյուլեսերյանի կողմէ կարգ մը համոզիչ փաստերով Նալբանի վերագրված այս հատորին միակ օրինակը, Ղալաթի Ազգ. Մատենադարանի թիվ 54 ձեռագիրն է, որ կբաղկանա 80 էջեր:

12. «Քարոզգիրք Կիրակեից», Նալբանի սույն գործը առավելագույն չափով ընդօրինակվածն է: Միայն Երուսաղեմի մեջ նվազագույն 30 օրինակներ կան: Ծարարված է 1755—1758 թվականներու միջև: Ղալաթի օրինակը կբաղկանա 856 էջեր:

13. «Քարոզգիրք արտաքոյ Կիրակեից», սույն գործն ալ երեք հատոր մեզ ծանոթ է: Առաջինը Ղալաթի Ազգ. Մատենադարանի թիվ 37՝ երկրորդը Երուսաղեմի թիվ 1747 Ա՝ և երրորդն ալ Անկյուրիո թիվ 15 օրինակն է:

14. «Հաւաքումն թարգմանօրէն ի միհաննումայէն», սույն թարգմանած գործին միակ օրինակն ալ, Ղալաթի Ազգ. Մատենադարանի թիվ 60 ձեռագիրն է:

15. «Հաւաքումնք պիտոյական իրաց», այս անծանոթ աշխատությունը միմիայն Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 4575 ձեռագրին մեջ հիշված է (թղ. 11 ք):

Ստանապոլ, 24 մարտի 1981

